ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB) – 9.145, SJIF – 5,431

Sharafutdinova Nilufar Xursandovna

Farg‘ona davlat universiteti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

nilusharafutdinova1973@gmail.com +998903005358

https://orcid.org/0009-0003-5405-9550

TEONIMLARNING XALQ OG‘ZAKI IJODIDAGI O‘RNI

Annotatsiya: Ushbu maqolada teonim tushunchasi hamda uning xalq og‘zaki ijodidagi o‘rni, semantik va badiiy-funksional xususiyatlari ilmiy jihatdan keng yoritiladi. Afsona va rivoyatlar, epik dostonlar, marosim folklori, maqol va matallar misolida teonimlarning diniy, tarbiyaviy va estetik vazifalari tahlil qilinadi. Qadimgi turkiy e’tiqodlarga mansub teonimlar hamda islomiy teonimlarning o‘zbek xalq og‘zaki ijodidagi o‘zaro uyg‘unlashuvi, ularning tarixiy-madaniy va tipologik ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijalari teonimlarning xalqning diniy-mifologik tafakkuri va madaniy xotirasini shakllantirishdagi muhim rolini ko‘rsatadi.

Abstract: This article provides a comprehensive scholarly analysis of the concept of theonym and its role in folk oral literature. The semantic, artistic, and functional features of theonyms are examined through examples from legends, myths, epic narratives, ritual folklore, proverbs, and sayings. Particular attention is paid to the interaction and synthesis of ancient Turkic theonyms and Islamic theonyms within Uzbek folk traditions. The study reveals the historical, cultural, and typological significance of theonyms and highlights their important role in shaping religious-mythological thinking, moral values, and collective cultural memory of the people.

Аннотация: В данной статье с научной точки зрения всесторонне анализируется понятие теонима и его роль в устном народном творчестве. На примерах легенд и преданий, эпических дастанов, обрядового фольклора, пословиц и поговорок рассматриваются семантические, художественные и функциональные особенности теонимов. Особое внимание уделяется взаимодействию и синтезу теонимов древнетюркских верований и исламских теонимов в узбекском фольклоре. В статье раскрывается их историко-культурное и типологическое значение, а также обосновывается роль теонимов в формировании религиозно-мифологического мышления, нравственных ценностей и культурной памяти народа.

Kalit so‘zlar: teonim, folklor, mifologiya, afsona, doston, xalq og‘zaki ijodi, diniy tasavvurlar, e’tiqod.

Key words: theonym, folklore, oral folk literature, mythology, legend, epic, religious concepts, belief.

Ключевые слова: теоним, фольклор, устное народное творчество, мифология, легенда, дастан, религиозные представления, вера.

KIRISH

Xalq og‘zaki ijodi har bir millatning tarixiy taraqqiyoti, dunyoqarashi va ma’naviy olamidan dalolat beruvchi muhim madaniy hodisa hisoblanadi. Folklor asarlari avloddan avlodga og‘zaki tarzda o‘tib, xalqning qadimiy e’tiqodlari, diniy tasavvurlari va axloqiy me’yorlarini saqlab kelgan. Ayniqsa, mifologik tafakkur mahsuli bo‘lgan obrazlar nomlari xalq ijodida muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtai nazardan, teonimlar — ilohiy kuchlar, xudolar va muqaddas zotlar nomlari xalq og‘zaki ijodining ajralmas tarkibiy qismi sanaladi. Teonimlar orqali xalq tabiat hodisalarini, ijtimoiy jarayonlarni va inson taqdirini ilohiy kuchlar bilan bog‘lab talqin qilgan. Ular nafaqat diniy e’tiqod ifodasi, balki badiiy-estetik vosita sifatida ham xizmat qilgan.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodida qadimgi turkiy e’tiqodlarga mansub teonimlar bilan bir qatorda, islom dini ta’sirida shakllangan teonimlar ham keng qo‘llaniladi. Ushbu holat xalq tafakkurida turli diniy qatlamlarning sintezlashganligini ko‘rsatadi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi teonimlarning xalq og‘zaki ijodidagi o‘rni, ularning funksional va tipologik xususiyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iboratdir.

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida tavsifiy-tahliliy, qiyosiy-tipologik hamda struktural-semantik tahlil usullaridan foydalanildi. Xalq og‘zaki ijodining turli janrlariga mansub namunalar — afsona va rivoyatlar, epik dostonlar, marosim qo‘shiqlari, maqol va matallar tahlil obyekti sifatida tanlandi. Teonimlarning kelib chiqishi, ma’no doirasi va folklor matnidagi vazifalari umumlashtirilib, ilmiy xulosalar chiqarildi.

Teonim termini ilohiy kuchlar, xudolar va muqaddas mavjudotlar nomlarini anglatadi. Folklor matnlarida teonimlar xalqning diniy-mifologik dunyoqarashini ifodalovchi asosiy semantik birliklardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ular ko‘pincha tabiat hodisalari, inson hayoti va jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘langan holda tasvirlanadi.

Qadimgi turkiy e’tiqodlarda Ko‘k Tangri, Yer-Suv, Umay kabi teonimlar markaziy o‘rin tutgan. Afsona va rivoyatlarda Ko‘k Tangri oliy kuch, adolat va tartib ramzi sifatida tasvirlanadi. Umay esa ona va nasl davomchiligining homiysi sifatida talqin qilinadi. Ushbu teonimlar xalqning tabiat bilan uyg‘un yashash g‘oyasini aks ettiradi.

Ma’lumki, 7-8-asrlarda Markaziy Osiyoga islom dini kirib keldi. Buning natijasida turkiylar xalq og‘zaki ijodida Alloh teonimi, shuningdek, payg‘ambar, farishtalar va avliyolar bilan bog‘liq mifonimlar mustahkam o‘rin egalladi. Doston va rivoyatlarda Alloh nomi adolat, rahm-shafqat va taqdir bilan bog‘liq holda qo‘llanila boshladi. Bu teonimlar axloqiy tarbiya vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Mifoteonimlar folklor janrlarida turli funksiyalarni bajaradi. Ya’ni maqol va matallarda teonimlar pand-nasihat, axloqiy me’yorlarni mustahkamlash vazifasini bajaradi. Marosim folklorida esa ular muqaddaslik va himoya ramzi sifatida qo‘llaniladi. Epik dostonlarda teonimlar qahramonning kuch-qudrati va taqdirini belgilovchi omil sifatida namoyon bo‘ladi.

MUHOKAMA

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, teonimlar xalq og‘zaki ijodida faqat adolatli, buyuk, barcha ishlarga qodir, yomonlarga jazo beruvchi, yaxshilarni qo‘llaguvchi Yaratguvchi sifatida gavdalanadi. Shuni alohida ta’kidlash joizki, qadimgi turkiylar Tangri, Ko‘k, Ega(m) teonimlarini, keyinchalik Olloh, Haq, Parvardigor, Xudo kabi teonimlarni qo‘llaganini folklor

namunalaridan ham bilish mumkin. Masalan, “Bandaning boshi – ollohning toshi”, “Boy ham boyga, xudo ham boyga” (xalq maqollari) yoki “Egam, meni qaylarga otding, muncha yig‘latding?” — deb falakdan shikoyat qilib, bedov otining beliga minib, Boysarining uyiga borayotgan joyi ekan:

Yerda qolar bo‘ldi jasad,

Men qildim makkora kasofat.

Yig‘layman zor-zor, naylayin,

Haqqa yetsin bul munojot.

Ko‘rinadiki, qadimgi turkiy va islomiy teonimlarning bir folklor tizimida uyg‘unlashuvi xalq tafakkurining murakkab va ko‘p qatlamli ekanligini ko‘rsatadi. Berilgan misollarda Olloh, Xudo, Egam, Haq kabi teonimlarning o‘zbek folklorida qo‘llangani fikrimiz isbotidir. Bu holat o‘zbek xalqining tarixiy xotirasi va diniy bag‘rikengligidan dalolat beradi.

XULOSA

Xalq og‘zaki ijodidagi teonimlar xalqning diniy-mifologik qarashlari, axloqiy qadriyatlari va dunyoqarashining muhim tarkibiy qismidir. Teonimlar orqali xalq o‘zining tabiat, jamiyat va inson haqidagi tasavvurlarini ifodalagan. Ularni o‘rganish o‘zbek xalqining madaniy xotirasi, diniy tafakkuri va milliy mentalitetini chuqur anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ahmedov A. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.

2. Yo‘ldoshev Q. Folklor va mifologiya. – Toshkent: Fan, 2008.

3. Sagdullaev A. Qadimgi turkiy mifologiya. – Toshkent: Akademnashr, 2015.

4. Hojiahmedov S. Islomiy motivlar va xalq ijodi. – Buxoro, 2017.

5. Sharafutdinova N. Mythology-humanity spiritual stage of development. International Journal of Artificial Intelligence. 2025, 947-948.

6. Sharafutdinova N., Rasulova A. O‘zbek tilida o‘zlashgan teonimlar tavsifi va tasnifi. FarDU ilmiy xabarlari, 2025.

7. Sharafutdinova N. Structural analysis of theonymus used in turkic languages. International Journal of Artificial Intelligence. 2025, 1270-1273.

8. Sharafutdinova N. Article Theme: Turkish Mythology: Structure, Symbolism and Cultural Significance. 2025, 572-574.

9. Sharafutdinova N. Theonymic Meaning of the Word Blue. 2025, 39-41.